



Textual Criticism of Persian Literature  
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268  
Vol. 15, Issue 3, No. 59, Autumn 2023



(Research Paper)

## Comparison and Analysis of the Common Sayings Between *Tazkirat al-Awliya*, Translation of the *Qushayriyah Treatise*, and *Kashf al-Mahjoob* based on Genette's Intertextuality

Mahdi Mohammad Ghasemi\*  
Sayyedah Maryam Rozatian\*\*  
Sayyed Ali Asghar Mirbagheri Fard\*\*\*

### Abstract

Attar Neyshabouri's *Tazkirat al-Awliya* has a special place among Persian mystical works. Attar has used the mystical works before himself to compile *Tazkirat al-Awliya*, but he did not act in the same way in using all the sources. The intertextual comparison of *Tazkirat al-Awliya* with pre-Attar texts is one of the methods through which the main sources of Attar can be accessed. It can be used to analyze Attar's position as the author of a mystical literary text. In the present study, the sayings related to "Reza" from *Tazkirat al-Awliya* have been intertextually compared with *Kashf al-Mahjoob* and the translation of *the Qushayriyah treatise*. The main question of the research is: what is the intertextual relationship of *Tazkirat al-Awliya* with two mystical works before it? The results of the research show that the intertextual relationships of Reza's sayings in these three works are placed in five categories: direct intertextuality, reductive intertextuality, additive intertextuality, multiple intertextuality, and mixed intertextuality. Most of the intertextual relationships between *Tazkirat al-Awliya* and the translation of *the Qushayriyah treatise* are direct intertextuality, and between *Tazkirat al-Awliya* and *Kashf al-Mahjoob* are reductive intertextuality. This comparison shows that Attar has quoted the sayings in accordance with the goals he had in writing *Tazkirat al-Awliya* and also the characteristics of the previous texts. Removal of Arabic phrases, description and interpretation are changes that Attar has made in the sayings taken from *Kashf al-Mahjoob*.

### Introduction

With the emergence of Islamic Sufism in the second century of Hijri, the creation of mystical works gradually began. At first, these works did not have a specialized approach and were mostly written based on Sharia-based topics. But from the 4th century of Hijri, mystical opinions and thoughts were organized and codified so that they could be transferred to others in the form of educational texts (Dehbashi & Mirbagheri Fard, 2004, p. 108). A significant part of the topics of these texts was explained by quoting sayings and anecdotes related to mystics. These sayings and anecdotes that passed from one text to another created an intertextual chain among mystical works.

---

\* PhD Student in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

\*\* Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author Email: rozatian@yahoo.com)

\*\*\* Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran



Attar Neyshabouri's *Tazkirat al-Awliya* is one of the main links in this chain that has transferred the sayings and anecdotes of the previous works, which were mainly Arabic and a few Persian, but with simple and didactic language to the later links with a literary and imaginative expression. Since intertextual studies are considered a suitable platform for analyzing common sayings and anecdotes in mystical texts, in this study, this platform has been used to compare the sayings related to Reza in *Tazkirat al-Awliya* with two Persian pretexts of this work, in order to explain what method Attar had in quoting the sayings from previous texts and why he chose this method.

### Materials and Methods

In the present study, the position of the translation of *the Qushayriyah treatise* and Hojviri's *Kashf al-Mahjoob* among Attar's sources (focusing on Reza's sayings) has been explained using a descriptive-analytical method based on the intertextual approach and Genette's theory of intertextuality.

### Research Findings

*Tazkirat al-Awliya* has the most direct intertextual relationship with the translation of the *Qushayriyah treatise*. Also, the most intertextual relationship between *Tazkirat al-Awliya* and *Kashf al-Mahjoob* is of a reductive type which includes the removal of description and interpretation and Arabic phrases. The additive intertextuality can be seen only between *Tazkirat al-Awliya* and the translation of *the Qushayriyah treatise* where a part has been added to the narration of the pretext to complete the meaning. A quote is also common among all three works and is of multiple intertextuality type. In this type of intertextuality, the narration of *Tazkirat al-Awliya* has a direct intertextuality with the translation of *Qushayriyah treatise*, and a reductive intertextuality with *Kashf al-Mahjoob* in the example found in Reza's sayings.

### Discussion of Results and Conclusions

Considering the results of the present study, examples of common sayings with one of the pre-texts can be found in *Tazkirat al-Awliya* which has been reduced in one part of the narration and increased or changed in another part. This type of intertextuality can be called mixed and according to different examples, sub-categories can be obtained for it. In Reza's common sayings, there are two examples of mixed between *Tazkirat al-Awliya* and the translation of the *Qushayriyah treatise* and one example with *Kashf al-Mahjoob*. This research shows that Attar made changes in Reza's sayings according to his goals. Removal of Arabic phrases and description and interpretation of the pretext, lexical, morphological, and syntactic changes appropriate to the Persian language and the increase of imaginative and emphatic elements are among the changes that Attar has made in quotations.

**Keywords:** *Tazkirat al-Awliya*, Translation of the *Qushayriyah treatise*, *Kashf al-Mahjoob*, Intertextuality, Reza

### References

- Abedi, M. (Ed.) (2007). *Hojviri's Kashf al-Mahjoob*. Third Edition. Tehran: Soroush Publication.
- Ahmadi, B. (1991). *Text structure and interpretation*. First Edition. Tehran: Markaz Publication.
- Allen, G. (2013). *Intertextuality*. Translated by Payam Yazdan Joo. Tehran: Markaz Publication.
- Dehbashi, M., & Mir Baghrifard S. A. A. (2005). *History of Sufism (1)*. First Edition. Tehran: Samt Publication.
- Istilami, M. (Ed.) (2003). *Attar's Tadzkirah al-Awliya*. Tehran: Zovar Publication.
- Madani Mubarakkeh, F. A. (2016). *Intertextual analysis of common anecdotes of Tadzkirah al-Awliya and Attar's Mathnavi based on Genet's theory*. Master's thesis, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Isfahan.
- Namvar Motlagh, B. (2005). Second-rate texts, hypertextuality in the eyes of Gerard Genet. *Kheradnameh Hamshahri*, 59.
- Namvar Motlagh, B. (2007a). A study of intertextual references in Mathnavi: an intertextual approach. *Journal of Human Sciences*, 54, 429-442.

Namvar Motlagh, B. (2007b). Tratextuality of studying the relationships of one text with other texts. *Cognition*, 56.

Namvar Motlagh, B. (2008). Bakhtin, idiosyncrasy and polyphony in the study of Bakhtin's pre-textuality. *Research Journal of Humanities*, 57.

Namvar Motlagh, B. (2009). From intertextual analysis to interdiscourse analysis. *Research Journal of Art Academy*, 12.

Namvar Motlagh, B. (2011). *An introduction to intertextuality*. First Edition. Tehran: Sokhan Publication.

Namvar Motlagh, B. (2012). Hypertext typology. *Journal of Literary Researches*, 38.

Osmani, A. A. (Ed.) (2016). *Qushayriyah treatise*. First Edition. Tehran: Sokhan Publication.

Rima Makarik, I. (2011). *Encyclopaedia of contemporary literary theories*. Translated by Mehran Mohajer and Mohammad Naboi. Fourth Edition, Tehran: Agah Publication.

Rozatian, S. M., & Mir Bagheri Fard, S. A. A. (2010). The position of "sharh-e taarrof" comparing to the other sources of Tazkerat ol-Olyaa. *Journal of Literary Text Research (Persian Language and Literature)*, 14(44), 9-28.

Rozatian, S. M., & Mir Bagheri Fard, S. A. A. (2012). Inter-textual Reading and its Effects on Understanding Mystical Scripts. *Journal of Kavoshnameh in Persian language and literature*, 12(23), 89-112.

Rozatian, S. M. (2011). The appendix of Tazkerat-ol Olyaa (intertextual analysis of the first and second parts of Tazkerat-ol Olyaa). *Journal of Researches in Mystical Literature (Gawhar-i Guya)*, 5(1), 147-174.

Rozatian, S. M., & Ghasemi Genirani, Z. (2017). Analytical comparison of common anecdotes of Kashf al-Mahjoob and Attar's Tazkirat al-Awliya based on Genet's theory. *The 7th National Conference of Theory and Literary Criticism*.

Rozatian, S. M., & Madani, S. F. (2017). A Study on Intertextuality of Common Anecdotes in Attar's Tazkerat al-Awliya and Mantiq al-Tayr. *Journal of Persian Literature*, 7(1), 95-112.

Talebi, F. (2016). *Analytical comparison of the sayings and anecdotes of Attar's Tadzkirah al-Awliya and Mostamli's Sharhe al-Ta'arrof based on intertextual issues*. Master's thesis, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Esfahan.





## متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۳۲-۱۷

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۸/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۴

doi [10.22108/RPLL.2023.135442.2153](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.135442.2153)



(مقاله پژوهشی)

### مقایسه و تحلیل اقوال مربوط به رضا در تذکرة الأولیا، ترجمه رساله قشیریه و کشف‌المحجوب

(بر پایه بینامتنیت ژنت)

مهدی محمدقاسمی\*، سیده مریم روضاتیان\*\*، سید علی اصغر میرباقری فرد\*\*\*

#### چکیده

تذکرة الأولیای عطار نیشابوری یکی از متون ادبی عرفانی است که در میان آثار عرفانی فارسی، جایگاه ویژه‌ای دارد. تردیدی نیست که عطار برای تدوین تذکرة الأولیا از آثار عرفانی پیش از خود استفاده کرده؛ اما در نقل اقوال و حکایات از همه منابع، به شیوه یکسان عمل نکرده است. مقایسه بینامتنی تذکرة الأولیا با متون پیش از عطار یکی از شیوه‌هایی است که از طریق آن می‌توان هم به منابع اصلی عطار دست یافت و هم جایگاه عطار را، در مرتبه نویسنده متنی ادبی عرفانی، تحلیل کرد. در این مقاله برای تحلیل دقیق‌تر، اقوال مربوط به «رضا» از تذکرة الأولیا با کشف‌المحجوب و ترجمه رساله قشیریه مقایسه بینامتنی شده است. پرسش اصلی پژوهش این است که «مناسبات بینامتنی تذکرة الأولیا با دو اثر عرفانی پیش از خود چگونه است؟». دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد مناسبات بینامتنی اقوال درباره رضا در این سه اثر، در پنج دسته بینامتنیت مستقیم، کاهشی، افزایشی، چندگانه و تلفیقی قرار می‌گیرد. بیشترین مناسبت بینامتنی میان تذکرة الأولیا و ترجمه رساله قشیریه بینامتنیت مستقیم و میان تذکرة الأولیا و کشف‌المحجوب بینامتنیت کاهشی است. این مقایسه بینامتنی نشان می‌دهد عطار متناسب با اهدافی که در تألیف تذکرة الأولیا داشته و نیز ویژگی‌های متون پیشین، اقوال را نقل کرده است. حذف عبارات‌های عربی، توضیح و تفسیر، تغییراتی است که عطار در اقوال مأخوذ از کشف‌المحجوب ایجاد کرده است؛ درحالی که تغییرات واژگانی، صرفی و نحوی متناسب با زبان فارسی و افزایش عناصر مخیل و تأکیدساز در اقوال برگرفته از ترجمه رساله قشیریه دیده می‌شود.

#### واژه‌های کلیدی

تذکرة الأولیا؛ ترجمه رساله قشیریه؛ کشف‌المحجوب؛ بینامتنیت؛ رضا

\* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی گرایش عرفانی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان،

ایران، m.mgh.67@gmail.com

\*\* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)، rozatian@yahoo.com

\*\*\* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. a\_mir\_fard@yahoo.com



## ۱- مقدمه

## ۱-۱ بیان مسئله

با پیدایش تصوف اسلامی در قرن دوم هجری، به تدریج تألیف آثار عرفانی هم آغاز شد. این آثار در ابتدا رویکرد تخصصی نداشت و بیشتر برپایه مباحث مبتنی بر شریعت مانند زهد و ریا تألیف می‌شد؛ اما از قرن چهارم هجری آرا و اندیشه‌های عرفانی تنظیم و مدون شد تا بتوان آنها را در قالب متون تعلیمی به دیگران انتقال داد (نک. دهباشی و میرباقری فرد، ۱۳۸۴: ۱۰۸). بخش تأمل‌برانگیزی از مباحث این متون با نقل اقوال و حکایات مربوط به عارفان تبیین می‌شد. این اقوال و حکایات که از متنی به متن دیگر راه پیدا می‌کرد، زنجیره‌ای بینامتنی را در میان آثار عرفانی پدید آورد. *تذکرة الأولیای عطار نیشابوری* یکی از حلقه‌های اصلی این زنجیره به شمار می‌رود که اقوال و حکایات آثار پیشین را با بیانی ادبی و خیال‌انگیز به حلقه‌های پس از خود انتقال داده است این اقوال و حکایات عمدتاً عربی و معدودی فارسی است؛ اما زبان ساده و تعلیمی دارند. مطالعات بینامتنی بستری مناسب برای تحلیل اقوال و حکایات مشترک در متون عرفانی به شمار می‌آید؛ به همین سبب در مقاله حاضر از این بستر برای مقایسه اقوال مربوط به رضا در *تذکرة الأولیا* با دو پیش‌متن فارسی این اثر استفاده شده است تا تبیین شود عطار در نقل اقوال از متون پیشین چه شیوه‌ای داشته و چرا این شیوه را برگزیده است. علت انتخاب ترجمه *رساله قشیری* و کشف‌المحجوب از میان پیش‌متن‌های *تذکرة الأولیا* آن است که غالب پژوهشگران (چنانکه در پیشینه مقاله هم اشاره خواهد شد)، این دو اثر را از منابع اصلی عطار در تألیف *تذکرة الأولیا* می‌دانند. همچنین هدف نویسندگان آثار یادشده، تدوین متنی تعلیمی برای سالکان طریق تصوف بود. قشیری در مقدمه *الرساله* به روشنی از راه یافتن بدعت و فترت در میان صوفیان سخن می‌گوید و هدف خود را شناساندن تصوف راستین مبتنی بر شریعت به صوفیان بیان می‌کند (نک. قشیری، ۱۳۹۶: ۲-۵). هجویری نیز در مقدمه *کشف‌المحجوب*، ضمن بیان وجه تسمیه کتاب، اهل بصیرت را مخاطبان اصلی خود می‌داند و هدف از تألیف کتاب را برطرف‌شدن حجاب‌های غیبی آنها می‌شمارد: «پس من این کتاب مر آن را ساختم که صقال دل‌ها بود که اندر حجاب غیب گرفتار باشند و مایه نور حق اندر دلشان موجود باشد تا به برکت خواندن این کتاب آن حجاب برخیزد و به حقیقت معنی راه یابند و باز آنکه هستی ایشان را عجت از انکار حق و ارتکاب باطل بود هرگز راه نیابند به شواهد حق و از ایشان این کتاب را هیچ فایده نباشد» (هجویری، ۱۳۸۶: ۸). عطار با توجه به مخاطبان و اهداف متفاوت خود، اقوال و حکایات متون پیشین را با شیوه‌های مختلفی نقل می‌کند. دایره مخاطبان عطار در مقایسه با هجویری و قشیری، گسترده‌تر است و انتظاراتی متفاوت دارند: «و جماعتی از دوستان خود را رغبتی تمام می‌دیدم به سخن این قوم و مرا نیز میلی عظیم بود به مطالعه احوال و سخن ایشان. اگر همه را جمع می‌کردم دراز می‌شد. التقاطی کردم دوستان را و خویشان را و اگر تو نیز از این پرده‌ای برای تو نیز» (عطار، ۱۳۸۲: ۵). مخاطبان عطار فقط صوفیان و سالکان طریقت نیستند که نیازمند مباحث تعلیمی باشند. آنها مشتاقانی هستند که زبان ادبی را برای مضامین عرفانی بیشتر می‌پسندند. به همین دلیل، هدف عطار بیش از آنکه تعلیم سیروسلوک باشد، استفاده از شیوه‌های تأثیرگذار برای بیان احوال و اقوال عارفان است. برای تحلیل دقیق‌تر موضوع و پرهیز از پراکنده‌گویی، در این مقاله فقط به مقایسه بینامتنی اقوال «رضا» پرداخته شد؛ اما در پژوهش گسترده‌ای که این مقاله بخشی از دستاوردهای آن است، اثبات شد نتایج مقایسه بینامتنی اقوال رضا، به سایر اقوال منقول در *تذکرة الأولیا* نیز تعمیم‌پذیر است.

## ۲-۱ پیشینه پژوهش

پیشینه اصلی موضوع حاضر اقوال خود عطار در مقدمه تذکره‌الاولیا است که ضمن آن به استفاده از آثار پیش از خود اشاره می‌کند. بخشی از پیشینه موضوع پژوهش نیز به دیدگاه پژوهشگرانی مربوط است که یا به تصحیح تذکره‌الاولیا همت گمارده‌اند یا آثار عرفانی پیش از عطار را تصحیح و منتشر کرده‌اند. عابدی در مقدمه کشف‌المحجوب درباره تأثیرپذیری عطار از هجویری می‌گوید: «در بیشتر ابواب تذکره‌الاولیا مطالبی از کشف‌المحجوب آمده است و همه آنها به روایت نسخه‌های متأخر نزدیک است و این معنی نشان می‌دهد که سال‌ها پیش از تألیف تذکره صورت نخستین کشف‌المحجوب را تغییر داده بودند» (هجویری، ۱۳۸۹، مقدمه مصحح: سی، سی‌ویک). استعلامی نیز درباره تأثیرپذیری عطار از ترجمه رساله قشیریه نوشته است: «در مقایسه تذکره با رساله قشیریه به این نکته برخوردیم که بیشتر عبارات این ترجمه را به‌عین یا با اندک تفاوت در تذکره‌الاولیا می‌توان یافت و ظاهراً این ترجمه اولین و مهم‌ترین مأخذ کار عطار است» (عطار، ۱۳۸۱: ۱۷، مقدمه مصحح). استعلامی با ذکر نمونه‌هایی به تأثیرپذیری عطار از کشف‌المحجوب اشاره می‌کند؛ اما تأثیر رساله قشیریه را بر تذکره‌الاولیا بیش از کشف‌المحجوب می‌داند. در زمینه مناسبات بینامتنی تذکره‌الاولیا با آثار پیش از عطار مقالاتی منتشر شده و پایان‌نامه‌هایی نیز به انجام رسیده است. روضاتیان و میرباقری‌فرد (۱۳۸۹) جایگاه شرح تعرف را در میان مأخذ تذکره‌الاولیا تحلیل کرده و شرح تعرف مستملی بخاری را مأخذ مهم عطار در نقل اقوال و حکایات دانسته‌اند. روضاتیان (۱۳۹۰) با بررسی مناسبات بینامتنی تذکره‌الاولیا با متون پیشین نشان داده که عطار در شرح احوال و نقل اقوال شخصیت‌های تذکره‌الاولیا شیوه خاصی داشته است؛ این شیوه که در بخش اول آن رعایت شده است، در بخش دوم دیده نمی‌شود و این امر گمان الحاقی بودن بخش دوم را تقویت می‌کند. روضاتیان و میرباقری‌فرد (۱۳۹۰) تبیین کرده‌اند خوانش بینامتنی متون عرفانی به دریافت بهتر مباحث عرفانی و حتی دست‌یافتن به وجه صحیح الفاظ و عبارات می‌انجامد و درواقع این امر شیوه‌ای کمکی در تصحیح متون است. طالبی (۱۳۹۵) اقوال و حکایات تذکره‌الاولیا را با شرح تعرف مقایسه و به‌شیوه بینامتنی با ارائه دسته‌بندی‌های تازه تحلیل کرده است. مدنی مبارکه (۱۳۹۵) حکایات مشترک میان تذکره‌الاولیا و مثنوی‌های عطار را برپایه نظریه زنت تحلیل کرده است. روضاتیان و مدنی مبارکه (۱۳۹۶) حکایات مشترک میان تذکره‌الاولیا و منطق‌الطیر را در قالب دسته‌بندی‌های تازه‌ای با عنوان بینامتنیت صریح کاهشی، بینامتنیت صریح افزایشی و بینامتنیت صریح تلفیقی و طرح زیرمجموعه‌هایی برای هریک از این دسته بندی‌ها تحلیل کرده‌اند. روضاتیان و قاسمی گنیرانی (۱۳۹۷) حکایات تذکره‌الاولیا و کشف‌المحجوب هجویری را مقایسه بینامتنی کرده‌اند. هریک از منابع یادشده پیشینه‌ای برای انجام این پژوهش قرار گرفته‌اند؛ اما در پژوهش حاضر برای نخستین‌بار اقسام بینامتنیت در اقوال مربوط به رضا در تذکره‌الاولیا، ترجمه رساله قشیریه و کشف‌المحجوب برپایه دیدگاه ژرار زنت و باتوجه به اهداف متفاوت نویسندگان آثار تحلیل شده است.

## ۳-۱ روش پژوهش

در این پژوهش جایگاه ترجمه رساله قشیریه و کشف‌المحجوب هجویری در میان مأخذ عطار (با تمرکز بر اقوال رضا) به روش توصیفی - تحلیلی برپایه رویکرد بینامتنی و الگوی زنت تبیین شده است.

## ۲- بحث و بررسی

## ۱-۲ بینامتنیت

بینامتنیت یکی از شیوه‌های بررسی ساختار و ارتباط متون با یکدیگر است که براساس یافته‌های زبان‌شناسان، به‌ویژه تحت تأثیر دیدگاه‌های ساختارگرایان روس و نشانه‌شناسی مکتب پراگ، شکل گرفته است. ژولیا کریستوا نخستین بار این اصطلاح را مطرح کرد؛ سپس کسانی مانند رولان بارت و ژرار ژنت به اصلاح و گسترش نظریه بینامتنیت پرداختند (نک. آلن، ۱۳۸۰: ۱۲۹). «بینامتنیت مبتنی بر این اندیشه است که متن نظامی بسته، مستقل و خودبسنده نیست؛ بلکه پیوندی دوسویه و تنگاتنگ با سایر متون دارد. حتی می‌توان گفت که در یک متن مشخص هم مکالمه‌ای مستمر میان آن متن و متونی که بیرون از آن متن وجود دارند جریان دارد. این متون ممکن است ادبی یا غیرادبی باشند، هم‌عصر همان متن باشند یا به سده‌های پیشین تعلق داشته باشند. درواقع کریستوا معتقد است هیچ متنی آزاد از متون دیگر نیست» (مکاریک، ۱۳۹۰: ۷۲). البته کریستوا مخالف کاربردی کردن بینامتنیت بود و همین سبب شد دیدگاه کریستوا بیشتر جنبه نظری داشته باشد و وارد حوزه نقد ادبی نشود (نک. نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۲۲۳)؛ اما نسل دوم نظریه‌پردازان بینامتنیت همچون ژنی و ریفاتر کوشیدند بینامتنیت را همانند شیوه و ابزاری برای مطالعه روابط متن‌ها به کار برند. این نسل واسطه بینامتنیت کریستوا و ترامنتیت ژنت به شمار می‌آیند (نک. همان: ۲۲۳-۲۲۵). شاخص‌ترین نظریه‌پرداز نسل سوم بینامتنیت، ژرار ژنت است که دیدگاه‌های خود را با عنوان ترامنتیت مطرح کرد. «ترامنتیت به بررسی و تبیین روابط متن با غیر آن می‌پردازد. به همین منظور ژنت به پنج نوع رابطه ترامنتی قائل است. بینامتنیت، پیرامنتیت، فرامنتیت، سرمنتیت و بیش‌منتیت. رابطه هم‌حضور در بینامتنیت، آستانه‌ای تبلیغی در پیرامنتیت، تفسیری در فرامنتیت، گونه‌شناسی در سرمنتیت و برگرفتگی در بیش‌منتیت پنج رابطه کلانی هستند که در ترامنتیت مورد توجه و مذاقه قرار می‌گیرند» (نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۴۳۳). در میان آثار ژرار ژنت، آستانه‌ها درباره پیرامنتیت، الواح بازنوشتنی درباره بیش‌منتیت و درآمدی بر سرمنتیت درباره روابط سرمنتی دیده می‌شود؛ اما او کتاب مستقلی درباره فرامنتیت و بینامنتیت ننوشته است (نک. همان) و پژوهشگران مفاهیم بینامنتی در نظریه ژنت را از میان سایر آثارش برگرفتند و تکمیل کردند. بینامنتیت در نظریه ژنت زمانی مطرح می‌شود که رابطه میان متون براساس هم‌حضور باشد. «هرگاه بخشی از یک متن (متن ۱) در متن دیگری (متن ۲) حضور داشته باشد، رابطه میان این دو رابطه بینامنتی محسوب می‌شود» (همان، ۱۳۸۶: ۸۷). ژنت بینامنتیت را به سه نوع تقسیم کرده است: بینامنتیت صریح که از حضور آشکار یک متن در متنی دیگر حکایت می‌کند. در این قسم بینامنتیت مؤلف متن دوم قصد پنهان کردن متن اول را ندارد؛ از این رو حضور متن اول را می‌توان در آن به‌گونه‌ای تشخیص داد. ژنت نقل قول را گونه‌ای بینامنتی به شمار می‌آورد. در بینامنتیت غیرصریح، مؤلف متن دوم می‌کوشد استفاده از متن اول را در اثر خود پنهان کند. این پنهان کردن به دلایل و ضرورت‌های ادبی صورت نمی‌گیرد و نوعی سرقت ادبی هنری به شمار می‌رود. در نوع سوم که بینامنتیت ضمنی است، مؤلف متن دوم قصد پنهان کردن بینامتن را ندارد؛ به همین دلیل با به‌کاربردن نشانه‌هایی به مخاطب اعلام می‌کند بینامتن و مرجع متن او چیست؛ اما باید توجه داشت که این کار به‌صورت آشکار و صریح انجام نمی‌گیرد؛ بلکه به اشاره‌هایی ضمنی بسنده می‌شود.



در این نوع بینامتنیت مؤلف به دنبال اعلام مرجع متن خود یا پنهان کردن آن نیست؛ از این رو مخاطبان خاصی که با متن نخست آشنا هستند، متوجه بینامتن می‌شوند. کنایات، اشارات و تلمیحات از مهم‌ترین اشکال این نوع بینامتنیت‌اند (نک. همان: ۸۸). اقوال عارفان در متون عرفانی به قصد سرقت ادبی یا اشاره‌های ضمنی نقل نمی‌شود و نویسنده قصد پنهان کردن پیش‌متن را ندارد؛ به همین سبب، این اقوال در زیرمجموعه «بینامتنیت صریح» قرار می‌گیرند؛ اما همانطور که گفته شد، ژنت اثر مستقلی درباره اقسام بینامتنیت صریح ندارد و پژوهشگران بسته به نوع متون مدنظرشان، دسته‌بندی‌هایی مانند افزایشی، کاهشی و تلفیقی و زیرمجموعه‌هایی مثل کاهش و افزایش در لفظ و مضمون برای بینامتنیت صریح مطرح کرده‌اند (نک. طالبی، ۱۳۹۵؛ مدنی مبارکه، ۱۳۹۵؛ روضاتیان و مدنی مبارکه، ۱۳۹۶).

## ۲-۲ رضا

رضا یکی از مباحث مهمی است که در متون عرفانی مطرح شده است. آخرین مرحله تزکیه نفس رضاست که از سویی می‌تواند انتهای مقامات و از جانبی آغاز منزل احوال به شمار آید. قشیری باب بیست و پنجم رساله قشیریه را به توضیح رضا اختصاص داده است و باب را با آیه‌ای از قرآن کریم و حدیثی از حضرت رسول، صلی الله علیه و آله، درباره رضا آغاز می‌کند. آنگاه از اختلاف خراسانیان و عراقیان درباره مقام یا حال بودن رضا سخن می‌گوید و در پایان نتیجه می‌گیرد که بدایت رضا مکتسب است و از مقامات است و نهایت آن از جمله احوال است و مکتسب نیست (نک. قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۰). هجویری نیز در باب «فی فرق فرقه‌هم و آیاتهم و مقاماتهم و حکایاتهم» بعد از توضیح درباره فرقه «محاسبیه» درباره رضا و مباحث مربوط به آن مطالبی را مطرح کرده است. (نک. هجویری، ۱۳۸۶: ۲۶۸). پس از آن، هجویری موارد اختلاف میان اهل خراسان و عراق را در مقام یا حال دانستن «رضا» برمی‌شمرد: «گروهی دوام حال روا دارند و گروهی روا ندارند و حارث محاسبی دوام حال روا دارد و گوید محبت و شوق و قبض و بسط جمله احوال‌اند. اگر دوام آن روا نباشدی، نه محب محب باشدی و نه مشتاق، مشتاق و تا این حال بنده را صفت نگردد، اسم آن بر بنده واقع نشود و از آن است که وی رضا را از جمله احوال گوید» (همان: ۲۷۵).

هجویری بیان می‌کند برخی عارفان حال را مانند برقی زودگذر و ناپایدار می‌دانند و سرانجام نتیجه می‌گیرد که رضا از یک سو به کسب و مجاهدت بنده وابسته است و نهایت مقامات به شمار می‌رود و از سویی دیگر به محبت و غلیان آن متصل است و ابتدای مواهب و احوال دانسته می‌شود؛ پس هرکس ابتدای رضای خود را به خود دید، از منظر او رضا از جمله مقامات است و کسی که در انتهای رضا، رضای خود را به حق دید، رضا را از جمله احوال دانسته است (رک. همان: ۲۷۶).

## ۲-۳ خوانش بینامتنی رضا در تذکره‌الاولیا، ترجمه رساله قشیریه و کشف‌المحجوب

بررسی بینامتنی یکی از شیوه‌های مطلوب پژوهشی است که با آن می‌توان به رابطه متقابل میان متون دست یافت. این خوانش موجب می‌شود دریافت بهتری از متن به دست آید. در متون عرفانی ارتباط بینامتنی عمیق‌تر است؛ به گونه‌ای که می‌توان متون عرفانی را با خوانش بینامتنی تفسیر کرد یا حتی تصحیح دقیقی از متن به دست داد (نک. روضاتیان و میرباقری‌فرد، ۱۳۹۰: ۸۹). خوانش و مقایسه بینامتنی مبحث رضا نیز در کشف‌المحجوب با متون عرفانی دیگر مانند ترجمه رساله قشیریه در تصحیح یک نکته در کشف‌المحجوب تأثیر دارد. هجویری ذیل مباحث مربوط به محاسبیه از قول حارث محاسبی می‌گوید: رضا «از جمله احوال است و این خلاف ابتدا وی کرد. آنگاه

اهل خراسان این قول گرفتند و عراقیان گفتند که رضا از جمله مقامات است و این نهایت توکل است» (هجوری، ۱۳۸۶: ۲۶۸). عابدی، مصحح کشف‌المحجوب، در پانوش اشاره دارد که در دست‌نوشته‌های کشف‌المحجوب به همین صورت است؛ اما احتمال می‌دهد دو کلمه خراسان و عراق جابه‌جا وارد دست‌نوشته‌ها شده باشد و با استفاده از رساله قشیریه که یکی از مأخذ هجوری است، در تعلیقات این نکته را اثبات کرده و عبارت صحیح را به دست داده است (همان: ۷۹۰)؛ گفتنی است تعلیقات، با توجه به دیدگاه ژنت، در دسته‌بندی پیرامتن‌های درونی غیرمؤلفی (نک. نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۹۰) قرار می‌گیرد و در خوانش و فهم متن مؤثر است.

اقوال مربوط به رضا در تذکرة الأولیا نیز راه یافته و عطار ضمن شرح احوال برخی از عارفان، این اقوال را از پیش‌متن‌های خود با تغییراتی نقل کرده است. عطار خود در مقدمه تذکرة الأولیا به استفاده از متون عربی و فارسی عرفانی در نقل اقوال و حکایات عارفان اشاره دارد (نک. عطار، ۱۳۸۲: ۵)؛ بنابراین نوع بینامتنیت را در تذکرة الأولیا باید در دسته‌بندی بینامتنیت صریح و اعلام‌شده قرار داد و تحلیل‌ها را بر این مبنا استوار کرد.

### ۱-۳-۲ بینامتنیت صریح

بینامتنیت صریح به شکل‌های مختلف میان متون به وجود می‌آید و آن را می‌توان از نظر نوع متن و تغییرات بینامتنی به اقسام مختلف تقسیم کرد. بدین ترتیب مناسبات بینامتنی تذکرة الأولیا با کشف‌المحجوب و ترجمه رساله قشیریه، با کاربست الگویی مشابه و مکمل پژوهش‌های معرفی‌شده در پیشینه تحلیل می‌شود.

### ۱-۱-۳-۲ بینامتنیت مستقیم

بخشی از اقوال مشترک میان تذکرة الأولیا با دو منبع مهم عطار، یعنی کشف‌المحجوب و ترجمه رساله قشیریه، ارتباط بینامتنی از نوع مستقیم دارد. در این قسم بینامتنیت، مضمون مشترک است و بسامد واژگان مشابه نیز بالاست؛ اما بین دو روایت اندکی تفاوت دیده می‌شود که می‌تواند به سبک نگارش متن و اهداف نویسندگان بستگی داشته باشد. بررسی و مقایسه مقدمه نویسندگان این سه اثر، که پیرامتن درونی مؤلفی به‌شمار می‌آید، نشان می‌دهد هر اثر با اهداف متفاوتی تدوین شده است. «پیرامتن‌ها عناصری هستند که در آستانه متن قرار گرفته و دریافت یک متن را از سوی خوانندگان جهت‌دهی و کنترل می‌کنند» (آلن، ۱۳۸۰: ۱۵۰). پیرامتن‌ها دروازه ورود به متن هستند؛ آستانه‌هایی که مخاطب برای ورود به متن ناگزیر است به آنها توجه کند، درک و دریافت کامل‌تر و دقیق‌تری را برای خواننده به ارمغان می‌آورند و در صورت بی‌توجهی به آنها فهم کاملی از متن صورت نخواهد گرفت. این عناصر که در ارتباط با متن اصلی هستند، شامل عنوان کتاب، جلد کتاب، قطع آن، سرلوحه‌ها و پیشکش‌هاست. به عبارت دیگر می‌توان پیرامتن‌ها را دستورالعمل خواندن کتاب دانست که به مخاطب نشان می‌دهد متن را چگونه باید خواند و از آن بهره‌مند شد؛ همچنین پیرامتن‌ها نشان می‌دهند یک متن را چه کسی، در چه زمانی و با چه اهدافی انتشار داده است (نک. همان: ۱۵۱). ترجمه رساله قشیریه متنی است که با هدف ترجمه تحت‌اللفظی رساله قشیری تدوین شده است. قشیری غالباً اقوال عارفان را به‌طور موجز و بدون شرح و تفسیر موجود در آثاری مانند شرح‌التعرف یا کشف‌المحجوب ذکر کرده است. عطار نیز بخشی از نقل‌قول‌ها را به همان صورت موجز و با اندک تفاوتی نقل می‌کند. البته مقایسه روایت‌های عطار با ترجمه رساله قشیریه نشان می‌دهد عطار رعایت ویژگی‌های صرفی و نحوی زبان فارسی و روانی عبارات را برای مخاطب فارسی زبان بیش از مترجم رساله قشیریه در نظر داشته است. در میان اقوال مشترک مربوط به رضا، تذکرة الأولیا تنها در یک جا با

کشف‌المحجوب و در سایر نمونه‌ها با ترجمه رساله قشیریه ارتباط بینامتنی مستقیم دارد.

### نمونه اول:

کشف‌المحجوب: «پاک آن خدایی که دل عارفان را محل ذکر گردانید و از آن زاهدان، موضع توکل و از آن متوکلان، منبع رضا و از آن درویشان، جایگاه قناعت و از آن اهل دنیا، محل طمع» (هجویری، ۱۳۸۶: ۱۹۳).  
تذکره‌الاولیا: «پاک آن خدایی که که دل عارفان را محل ذکر خود گردانید و دل زاهدان را موضع توکل گردانید و دل متوکلان را منبع رضا و دل درویشان را جای قناعت و دل اهل دنیا را وطن طمع گردانید» (عطار، ۱۳۸۲: ۳۵۶).  
مضمون سخن در هر دو روایت، یکسان و تفاوت روایت عطار و هجویری اندک و شامل تغییرات جزئی مانند افزودن تأکید با تکرار «دل» و استفاده از تشبیه «وطن طمع» است؛ بنابراین عطار با استفاده از عناصر مخیل و تأکیدساز بر عاطفه سخن افزوده و کلام را بلیغ‌تر کرده است.

### نمونه دوم:

ترجمه رساله قشیریه: «یحیی معاذ را پرسیدند که مرد کی متوکل بود؟ گفت: آنکه که به وکیلی او رضا دهد» (قشیری، ۱۳۹۶: ۲۵۹).  
تذکره‌الاولیا: «گفتند مرد به توکل کی رسد؟ گفت: آنکه که خدای، عزوجل، را به وکیلی رضا دهد» (عطار، ۱۳۸۲: ۳۲۴).  
مضمون و غالب واژگان در هر دو روایت یکسان است. تفاوت‌های مختصری که در روایت عطار دیده می‌شود، به سبک نگارش آثار، تحت‌اللفظی بودن ترجمه رساله قشیریه و توجه عطار به ویژگی‌های صرفی و نحوی زبان فارسی مربوط است.

### نمونه سوم:

ترجمه رساله قشیریه: «رابعه را پرسیدند که بنده کی راضی باشد؟ گفت: آنکه که از محنت شاد شود؛ همچنان که از نعمت» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۳).  
تذکره‌الاولیا: «گفتند بنده کی راضی شود؟ گفت: آنگاه که از محنت شاکر شود؛ چنان‌که از نعمت» (عطار، ۱۳۸۲: ۶۹).

تفاوتی که در این قول میان تذکره‌الاولیا و ترجمه رساله قشیریه دیده می‌شود، کاربرد کلمه «شاکر» است که با توجه به اصل عربی سخن رابعه در الرسالة قشیری درست نیست: «و سئلت الرابعه: متى يكون العبد راضيا؟ فقال: اذا سرته المصيبة كما سرته النعمه» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۴۸). در تذکره‌الاولیا، مصحح شفيعی کدکنی لفظ «شاد» به جای «شاکر» به کار رفته است و ضبط نادرست کلمه را در متن مصحح استعلامی اثبات می‌کند. این نکته نشان می‌دهد خوانش بینامتنی آثار عرفانی باید میان تصحیح‌های مختلف از یک متن هم جریان داشته باشد. بدین ترتیب، سایر تصحیح‌ها را می‌توان پیرامتن‌های بیرونی غیر مؤلفی به شمار آورد که در خوانش و فهم متن مدنظر تأثیرگذارند.

### نمونه چهارم:

ترجمه رساله قشیریه: «رویم گوید: رضا استقبال قضا بود به فرح» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۵۷).  
تذکره‌الاولیا: «و گفت: رضا استقبال کردن احکام است به دل خوشی» (عطار، ۱۳۸۲: ۵۱۳).

### نمونه پنجم:

ترجمه رساله قشیریه: «رویم گوید: رضا آن بود که اگر دوزخ بر دست راستش بداشته باشند، نگوید که بر چپ باید» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۲).

تذکره الأولیا: «و گفت: رضا آن بود که اگر دوزخ را بر دست راستش بدارند، نگوید که از چپ می‌باید» (عطار، ۱۳۸۲: ۴۲۴).

#### نمونه ششم:

ترجمه رساله قشیریه: «بوسلیمان دارانی گوید: چون از شهوات بیرون آیند، راضی باشند» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۱).  
تذکره الأولیا: «و گفت: راضی آن است که از شهوات بیرون آمد» (عطار، ۱۳۸۲: ۲۴۲).

#### نمونه هفتم:

ترجمه رساله قشیریه: «محمد بن خفیف گوید: رضا بر دو قسم است: رضا بود بدو و رضا بدو اندر تدبیر بود و رضا از او آنچه قضا کند» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۲).  
تذکره الأولیا: «و گفت: رضا بر دو قسم بود: رضا بدو و رضا از او. و رضا بدو اندر تدبیر بود و رضا از او در آنچه قضا کند» (عطار، ۱۳۸۲: ۵۰۳-۵۰۴).

#### نمونه هشتم:

ترجمه رساله قشیریه: «جنید گوید: رضا اختیار از میان برداشتن است» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۴).  
تذکره الأولیا: «و گفت: رضا رفع اختیار است» (عطار، ۱۳۸۲: ۳۸۹).  
عبارت اخیر در رساله قشیری چنین نقل شده است: «و قال الجنید الرضا رفع الاختیار» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۴۹). در نمونه‌هایی از این دست، عطار موجب‌بودن ترجمه و نزدیکی نقل قول به اصل عربی را بر برگردان تمام کلمات به فارسی ترجیح داده است و در همین عبارات و جملات هم روایت عطار در مقایسه با ترجمه رساله قشیریه رساتر به نظر می‌رسد.

#### نمونه نهم:

ترجمه رساله قشیریه: «شبلی گوید: پیش جنید گفتم: لا حول و لا قوه الا بالله. جنید گفت: این گفتار تنگ‌دلی باشد و تنگ‌دلی از دست‌داشتن رضا بود به قضا» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۳).  
تذکره الأولیا: «نقل است که شبلی روزی گفت: لا حول و لا قوه الا بالله. جنید گفت: این گفتار تنگ‌دلان است و تنگ‌دلی از دست‌داشتن رضا بود به قضا» (عطار، ۱۳۸۲: ۳۷۲).

اصل روایت فوق در رساله به ترجمه عطار نزدیک‌تر است و نشان می‌دهد عطار در ترجمه لفظ به لفظ نیز دقیق‌تر از مترجم رساله عمل کرده است: «و قيل قال شبلی بين يدى الجنيد: لا حول و لا قوه الا بالله. فقال الجنيد: قولك ذا ضيق الصدر و ضيق الصدر لترك الرضا بالقضا» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۴۸).

در نمونه‌های بینامتنیت مستقیم، تفاوت روایت قشیری و عطار بیشتر شامل تغییراتی در حوزه صرف و نحو است. این تفاوت‌ها میان روایت عطار و ترجمه رساله قشیریه این گمان را تقویت می‌کند که عطار به‌طور مستقیم از متن عربی رساله قشیری استفاده کرده است و عبارات‌های منقول از این اثر، ترجمه خود عطار است نه اقتباس از ترجمه رساله قشیریه.

وقتی تأثیرپذیری متنی از متن دیگر در عین داشتن مضمون یکسان با کاهش برخی از اجزای کلام همراه باشد، بینامتنیت کاهشی به شمار می‌رود (رک. روضاتیان و مدنی، ۱۳۹۶: ۱۰۵). در بررسی اقوال مشترک رضا، یک نمونه بینامتنیت کاهشی با ترجمه رساله قشیریه و بقیه شواهد از نوع کاهش در اقوال مشترک با کشف المحجوب به دست آمد. باید توجه داشت که با توجه به نوع متون بررسی شده، دلایل مختلفی برای کاهش به دست می‌آید.

### ۲-۱-۳-۲ حذف شرح و تفسیر

همانگونه که در بیان مسئله اشاره شد، یکی از دلایل ایجاد کاهش در اقوال منقول در تذکرة الأولیا نسبت به متون پیشین، تفاوت جایگاه مخاطبان عطار است که از مشتاقان و دلدادگان عرفان بودند. مخاطبانی از این دست، زبانی روان و شاعرانه را بر تفسیرهای مفصل علمی ترجیح می‌دهند. به همین دلیل، عطار شرح و تفسیرهای متون پیشین را بر اقوال عارفان حذف یا کوتاه کرده است.

#### نمونه اول:

کشف المحجوب: «نافع‌ترین فقری آن بود که تو بدان متجمل باشی و بدان راضی؛ یعنی جمال همه خلق اندر اثبات اسباب بود و جمال فقیر اندر نفی اسباب و اثبات مسبب و رجوع بدو و رضا به احکام وی؛ از آنچه فقر فقد سبب بود و غنا وجود سبب و بی سبب با حق بود و با سبب با خود؛ پس سبب، محل حجاب آمد و ترک اسباب، محل کشف و جمال دو جهان اندر کشف و رضاست و سخط همه عالم اندر حجاب و سخط» (هجویری، ۱۳۸۶: ۱۹۴-۱۹۵).

تذکرة الأولیا: «نافع‌ترین فقری آن بود که تو بدان متجمل باشی و بدان راضی» (عطار، ۱۳۸۲: ۴۲۶).

جمله نخست روایت هجویری که نقل قول احمد بن عاصم انطاکی است، عیناً در کلام عطار نقل شده؛ اما عطار تفسیر هجویری بر این سخن را نقل نکرده است. تفسیر هجویری نوعی فرامتن غیرمستقیم برای سخن انطاکی به شمار می‌آید. ژنت همانند بینامتنیت، درباره فرامتنیت نیز اثر مستقلی تألیف نکرده است؛ اما بهترین شکل مناسبات فرامتنی را تفسیر نقادانه می‌داند (نک. احمدی، ۱۳۷۰: ۳۲۰). برخی پژوهشگران با توجه به ویژگی‌های متون بررسی شده، فرامتنیت را به گسسته و پیوسته تقسیم کرده‌اند (نک. روضاتیان و گرامی، ۱۳۹۷: ۳۰). با توجه به ارتباط بینامتنی کشف المحجوب با متون عرفانی پیش از خود، می‌توان تفسیر و توضیح هجویری را بر اقوال عارفان فرامتن غیرمستقیم<sup>۱</sup> دانست. بیشتر نمونه‌های بینامتنیت کاهشی در تذکرة الأولیا و کشف المحجوب حذف همین فرامتن‌های غیرمستقیم است.

#### نمونه دوم:

ترجمه رساله قشیریه: «واسطی گوید: هرچند که توانی رضا را کار فرمای. مباش تا رضا کار فرماید؛ که محجوب گردی از لذت رؤیت او از حقیقت آنچه مطالعه کنی. در این سخن که واسطی گفت، خطری عظیم است و اندر این تنبیه قوم است بر خدای و طبیعت؛ برای اینکه نزدیک ایشان آرام گرفتن به احوال حجاب بود از گرداننده احوال. چون از رضا لذت یافت و به دل راحت رضا یافت، از شهود حق محجوب گشت» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۲).

تذکرة الأولیا: «و گفت: هرچند بتوانید رضا را کار فرمایید. چنان مباشید که رضا شما را کار فرماید؛ که محجوب گردید از لذت رؤیت و از حقیقت آنچه مطالعه کنید؛ یعنی چون از رضا لذت یافت، از شهود حق بازماند» (عطار،

۱۳۸۲: ۶۴۹.

قشیری معمولاً اقوال عارفان را بدون شرح و تفسیر نقل کرده است؛ اما در به‌طور معدود به‌سبب آنکه ممکن است برداشت نادرستی از مفهوم کلام صورت گیرد، برای برطرف‌شدن ابهام مخاطبان به شرح روی می‌آورد. در تذکرة الأولیا بخشی از شرح و تفسیر قشیری، حذف و نقل قول کوتاه‌تر شده است.

### ۲-۲-۱-۳-۲ حذف عبارت عربی

در برخی نمونه‌های بینامتنیت کاهشی، علاوه بر حذف شرح و تفسیر، عبارت‌های عربی نیز حذف شده و تنها ترجمه فارسی آن در تذکرة الأولیا آمده است.

#### نمونه اول:

کشف‌المحجوب: «از وی پرسیدند که رضای خداوند تعالی اندر چه چیز است؟ گفت: فی قلب لیس فیه غبار النفاق؛ اندر دلی که اندر او غبار نفاق نباشد؛ از آنچه نفاق، خلاف وفاق باشد و رضا عین وفاق و محبت را با نفاق هیچ تعلق نیست و محلش رضاست؛ پس رضا صفت دوستان بود و نفاق صفت دشمنان» (هجوی، ۱۳۸۶: ۱۳۶).

تذکرة الأولیا: «نقل است که از او پرسیدند که رضا در چیست؟ گفت: در دلی که در او غبار نفاق نبود» (عطار، ۱۳۸۲: ۵۶).

عطار در نقل این سخن به اختصار بسنده کرده؛ اما هجویری به توضیح پرداخته است. از دیگر وجوه تفاوت این دو سخن آن است که هجویری معادل عربی را نیز ذکر کرده و عطار ترجیح داده است بدون عبارت عربی، کلام را نقل کند.

#### نمونه دوم:

کشف‌المحجوب: «ابوعثمان حیری گوید، رضی الله عنه: منذ اربعین سنه ما اقامنی الله فی حال فکرتیه و ما نقلنی الی غیره فسخطته؛ چهل سال است تا خداوند تعالی مرا در هر حال که داشته است، مکره نبوده‌ام و از هیچ حال به حال دیگر نقل نکرده است که من اندر آن ساخط بوده‌ام و این اشارت به دوام رضا و کمال محبت است» (هجوی، ۱۳۸۶: ۲۷۳).

تذکرة الأولیا: «و گفت: چهل سال است که خداوند مرا در هر حال که داشته است، کاره نبوده‌ام» (عطار، ۱۳۸۲: ۴۱۶).

در نمونه فوق، عطار با ذکر بخش اول سخن ابوعثمان حیری، از نقل عبارت عربی پرهیز، و توضیح هجویری بر این قول را نیز حذف کرده است.

#### نمونه سوم:

کشف‌المحجوب: «ابوسلیمان دارانی گوید: النفس خائنه مانعه و افضل الاعمال خلفها؛ نفس خائن است اندر امانت و مانع است اندر طلب رضا و بهترین اعمال خلاف وی است؛ از آنچه خیانت اندر امانت بیگانگی بود و ترک رضا گم‌شدگی» (هجوی، ۱۳۸۶: ۳۰۱).

تذکرة الأولیا: «و گفت: فاضل‌ترین کارها خلاف رضای نفس است» (عطار، ۱۳۸۲: ۲۴۰).

در روایت عطار، هم عبارت عربی حذف شده است هم شرح و تفسیر هجویری؛ زیرا هدف هجویری از نقل عبارت عربی تأکید بیشتر کلام و تأثیر تعلیمی آن بر مخاطب است؛ ولی عطار به اختصار و ایجاز روی می‌آورد تا

مخاطب مشتاق، خسته و دل زده نشود.

### نمونه چهارم:

کشف المحجوب: «این عمرو بن عثمان از وی روایت کنند که او را گفتند: ما مالک؟ قال: الرضا عن الله و الغنا عن الناس؛ مال تو چیست؟ گفت: مال من رضا به خداوند تعالی و بی نیازی از خلق وی و لامحاله هرکه به حق راضی بود، از خلق مستغنی بود و خزینه بزرگتر مرد را رضای خداوند است، تعالی و تقدس و اشارت به غنای خداوند است، جل جلاله؛ پس هرکه بدو غنی بود، از غیر وی مستغنی بود و راه به جز درگاه وی نداند و زاد به جز امید درگاه وی ندارد و اندر خلأ و ملأ به جز وی شناسد و جز وی را نخواند و معز و مذل به جز وی را نداند» (هجویری، ۱۳۸۶: ۱۴۰).

تذکرة الأولیا: «یکی سؤال کرد که مال تو چیست؟ گفت: مال من رضای خداوند و بی نیازی از خلق و لامحاله هرکه از خدای، عز و جل، راضی بود، از خلق مستغنی بود» (عطار، ۱۳۸۲: ۵۸).

بخش نخست پاسخ ابوحازم در روایت عطار، به جز تغییرات جزئی، به طور کامل از روایت هجویری نقل شده است. در سخن هجویری نسبت به کلام عطار تفصیل و توضیح وجود دارد؛ اما عطار با توجه به هدف خود سخن ابوحازم را به اختصار نقل کرده است.

### ۲-۳-۱-۳ بینامتنیت افزایشی

وقتی برخی عناصر، واژگان یا جملات در متن دوم افزوده شود، تأثیرپذیری از نوع افزایشی است (روضاتیان و مدنی مبارکه، ۱۳۹۶: ۱۰۰). افزایش نیز در مناسبات بینامتنی با اهداف مختلف صورت می گیرد. با توجه به اقوال مشترک رضا در سه اثر، تکمیل معنا عامل ایجاد افزایش در تذکرة الأولیا بوده است. بینامتنیت افزایشی تنها در میان اقوال مشترک رضا در تذکرة الأولیا و ترجمه رساله قشیریه به دست آمد.

### نمونه اول:

ترجمه رساله قشیریه: «نصرآبادی گوید: هرکه خواهد که به محل رضا رسد، گو آنچه رضای خدای تعالی در آن است، بر دست گیرد» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۱).

تذکرة الأولیا: «و گفت: هرکه خواهد که به محل رضا رسد، بگو تا آنچه رضای خدای، عزوجل، در آن است، بر دست گیرد و آن را ملازمت کند» (عطار، ۱۳۸۲: ۶۸۹).

در نمونه یادشده پایان روایت تذکرة الأولیا بخشی افزون بر ترجمه رساله قشیریه دارد و معنای آن را تکمیل می کند؛ همچنین به اصل عبارت در الرسالة قشیری نزدیک تر و ترجمه دقیقتری از اصل عربی است: «من اراد ان یبلغ محل الرضا فلیلزم ما جعل الله رضاه فیه» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۴۷).

### نمونه دوم:

ترجمه رساله قشیریه: «ابوسلیمان گوید: رضا آن است که از خدای تعالی بهشت نخواهی» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۳).  
تذکرة الأولیا: «راضی بودن و رضا آن است که از خدای تعالی بهشت نخواهی و از دوزخ پناه نطلبی» (عطار، ۱۳۸۲: ۲۴۲).

بخش آخر روایت تذکرة الأولیا افزون بر ترجمه رساله قشیریه است؛ اما با مراجعه به الرسالة قشیری روشن می شود ترجمه عطار کامل تر است: «الرضا ان لا تسأل الله الجنة و لا تستعیده من النار» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۴۸).

بررسی نمونه‌های افزایشی میان تذکرة الأولیا و ترجمه رساله قشیریه نشان می‌دهد بخش عمده‌ای از این تغییرات به دلیل مراجعه مستقیم عطار به متن عربی است و روایت او، ترجمه‌ای دقیق‌تر از رساله قشیری به شمار می‌آید.

#### ۲-۳-۱-۴ بینامتنیت چندگانه

بررسی و مقایسه اقوال مشترک در تذکرة الأولیا با ترجمه رساله قشیریه و کشف‌المحجوب نشان داد هرگاه یک قول در بیش از دو متن مشترک باشد، ممکن است میان متن مدّنظر و متون پیشین ارتباط‌های بینامتنی متفاوتی ایجاد شود. بدین ترتیب می‌توان یک قسم دیگر به نام «بینامتنیت چندگانه» به دسته‌بندی‌های بینامتنیت صریح افزود. در اقوال مربوطه رضا یک قول در هر سه اثر نقل شده و دارای بینامتنیت چندگانه است.<sup>۲</sup>

ترجمه رساله قشیریه: «فضیل عیاض گوید: بشر حافی گفت: رضا فاضل‌تر از زهد اندر دنیا؛ از آنکه راضی را هیچ آرزو نکند و رای منزل خویش» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۳).

کشف‌المحجوب: «بشر حافی از فضیل پرسید که زهد فاضل‌تر یا رضا؟ فضیل گفت: رضا فاضل‌تر از زهد؛ از آنچه راضی را تمنا نباشد و زاهد صاحب تمنا بود؛ یعنی فوق منزلت زهد منزلتی دیگر هست که زاهد را بدان منزلت تمنا بود و فوق رضا هیچ منزلت نیست تا راضی را بدان تمنا افتد؛ پس پیشگاه فاضل‌تر از درگاه» (هجوری، ۱۳۸۶: ۲۷).

تذکرة الأولیا: «بشر حافی گفت: از او پرسیدم که زهد بهتر یا رضا؟ گفت: رضا؛ از آنکه راضی هیچ منزلتی طلب نکند بالای منزلت خویش» (عطار، ۱۳۸۲: ۸۱).

در نمونه یادشده، تذکرة الأولیا با ترجمه رساله قشیریه، بینامتنیت مستقیم و با کشف‌المحجوب بینامتنیت کاهشی از نوع حذف توضیح و تفسیر دارد. همچنین خوانش بینامتنی این قول نشان می‌دهد مترجم رساله قشیریه در ترجمه این عبارت به خطا رفته و سخن فضیل را به بشر نسبت داده است. انتساب این قول به فضیل در تذکرة الأولیا، استفاده عطار را از اصل عربی رساله قشیری تأیید می‌کند: «و قال الفضیل بن عیاض لبشر الحافی الرضا افضل من الزهد فی الدنیا لان الراضی لا یتمنی فوق منزلته» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۴۷).

#### ۲-۳-۱-۵ بینامتنیت تلفیقی

در بینامتنیت صریح، هرگاه بخشی از پیش‌متن حذف و بخش دیگری به آن افزوده شود، بینامتنیت تلفیقی ایجاد می‌شود (نک. روضاتیان و مدنی مبارکه، ۱۳۹۶: ۱۰۷). در اقوال مشترک تذکرة الأولیا با پیش‌متن‌های آن نمونه‌هایی به دست آمد که در آنها تلفیقی از کاهش، افزایش یا برخی تغییرات دیگر دیده می‌شود؛ اما مضمون با پیش‌متن مشترک است.

#### نمونه اول:

ترجمه رساله قشیریه: «ذوالنون مصری گوید: سه چیز علامت رضا بود: دست‌بداستن از اختیار پیش از قضا و نابودن مراد پس از قضا و محبت اندر وقت بلا» (قشیری، ۱۳۹۶: ۳۰۳).

تذکرة الأولیا: «و گفت: رضا شادبودن دل است در تلخی قضا و ترک اختیار است پیش از قضا و تلخی‌نیافتن پس از قضا و جوش‌زدن دوستی است در عین بلا» (عطار، ۱۳۸۲: ۱۳۳).

بخش اول روایت عطار افزون‌بر ترجمه رساله قشیریه است. اصل عبارت در رساله قشیری چنین است:



«ثلاثة من اعلام الرضا ترك الاختيار قبل القضاء و فقدان المرارة بعد القضاء و هيجان الحب في حشو البلاء» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۴۸). به نظر می‌رسد بخش اول عبارت تذکرةالأولیا از قول نوری که گفته است: «الرضا سرور القلب بمر القضا» (همان)، به روایت ذوالنون افزوده شده باشد. ادامه روایت عطار با *الرساله* قشیری انطباق دارد و ترجمه عطار در مقایسه با مترجم *الرساله* با وجود کاهش برخی عناصر از جمله حذف راوی، دقیق‌تر و درست‌تر است؛ زیرا مترجم *الرساله* «نابودن مراد» را به‌خطا در مقابل «فقدان المرارة» قرار داده و عطار با ذکر «تلخی‌نایافتن» ترجمه صحیح را نقل کرده است. «جوش‌زدن دوستی در عین بلا» نیز ترجمه‌ای ادبی و همراه با تخیل است که نسبت به ترجمه رساله قشیریه بار عاطفی بیشتری دارد.

#### نمونه دوم:

کشف‌المحجوب: «رضا نظر دل بود به اختیار قدیم خدای مر بنده را؛ یعنی هرچه به وی رسد، داند که این را ارادتی قدیم و حکمی سابق است بر من. مضطرب نگردد و خرم باشد» (هجوی، ۱۳۸۶: ۲۷۲).

تذکرةالأولیا: «و گفت: رضا نظر کردن دل است به اختیار قدیم خدای تعالی در آنچه در ازل بنده را اختیار کرده است و آن دست‌بداشتن خشم است» (عطار، ۱۳۸۲: ۲۶۱).

در این قول، عطار بخش اول کلام را با تغییراتی در صرف و نحو و بخش دوم را با حفظ مضمون و تغییر و کاهش نقل کرده است.

#### نمونه سوم:

ترجمه رساله قشیریه: «احمد بن الحواری گوید: بوسلیمان دارانی گفت: قناعت از رضا به جای ورع است از زهد. این اول رضا بود و آن اول زهد» (قشیری، ۱۳۹۶: ۲۵۳).

تذکرةالأولیا: «قناعت از رضا به جای ورع است از زهد. این اول رضاست و آن اول زهد» (عطار، ۱۳۸۲: ۲۴۲). روایت تذکرةالأولیا با روایت ترجمه رساله قشیریه بینامتنیت تلفیقی دارد؛ زیرا نام راوی قول بوسلیمان را حذف و در کاربرد نوع فعل نیز تغییر ایجاد کرده است. در *الرساله* قشیری و ترجمه آن غالباً نام راویان ذکر شده است تا صوفیان مخاطب قشیری، با اطمینان بیشتری قول را بپذیرند؛ اما عطار با توجه به اهداف خود و انتظار مخاطبان، نام راویان متعدد را حذف کرده است و بخشی از نمونه‌های بینامتنیت کاهشی به حذف راویان اختصاص دارد.

#### ۴- نتیجه‌گیری

تذکرةالأولیای عطار نیشابوری یکی از متون مهم ادبی عرفانی فارسی است. عطار با استفاده از متون عرفانی پیش از خود مجموعه‌ای از اقوال و حکایات مربوط به عارفان برجسته تا عصر خویش را در تنها اثر منثورش وارد کرده است؛ از این رو یکی از مسائلی که ذهن برخی پژوهشگران را مشغول می‌کند، یافتن مناسبات بینامتنی تذکرةالأولیا با متون پیش از آن است. در این پژوهش برای تبیین دقیق‌تر موضوع، اقوال مربوط به «رضا» از تذکرةالأولیا استخراج و با ترجمه رساله قشیریه و کشف‌المحجوب مقایسه شد. مقایسه بینامتنی رضا در این سه اثر به شکل‌گیری پنج دسته‌بندی بینامتنیت مستقیم، کاهشی، افزایشی، چندگانه و تلفیقی انجامید. تذکرةالأولیا با ترجمه

رساله قشیریه بیشترین مناسبت بینامتنی مستقیم را دارد؛ همچنین بیشترین مناسبت بینامتنی میان تذکرة الأولیا و کشف‌المحجوب از نوع کاهشی است که شامل حذف شرح و تفسیر و عبارات‌های عربی است. بینامتنیت افزایشی فقط میان تذکرة الأولیا و ترجمه رساله قشیریه دیده می‌شود که بخشی برای تکمیل معنا به روایت پیش‌متن افزوده شده است. یک نقل قول نیز میان هر سه اثر مشترک و در شمار بینامتنیت چندگانه است. در این قسم بینامتنیت، در نمونه یافت‌شده در اقوال رضا، روایت تذکرة الأولیا با ترجمه رساله قشیریه بینامتنیت مستقیم و با کشف‌المحجوب بینامتنیت کاهشی دارد. در تذکرة الأولیا نمونه‌هایی از اقوال مشترک با یکی از پیش‌متن‌ها یافت می‌شود که در بخشی از روایت، کاهش و در بخش دیگر افزایش یا تغییر ایجاد شده است. این قسم بینامتنیت را می‌توان تلفیقی نامید و با توجه به نمونه‌های مختلف، دسته‌بندی‌های فرعی نیز برای آن به دست داد. در اقوال مشترک رضا دو نمونه تلفیق میان تذکرة الأولیا و ترجمه رساله قشیریه و یک نمونه با کشف‌المحجوب وجود دارد. این مقایسه بینامتنی نشان می‌دهد عطار به دلیل اهداف متفاوت در نگارش کتاب، تغییراتی را در اقوال برگرفته از مآخذ خود ایجاد کرده است. این تغییرات تذکرة الأولیا را از متنی تعلیمی به متن ادبی عرفانی تبدیل کرده است که برای دوستان و مشتاقان عرفان خوشایند است. حذف عبارات عربی و توضیح و تفسیر پیش‌متن، تغییرات واژگانی و صرفی و نحوی متناسب با زبان فارسی و افزایش عناصر مخیل و تأکیدساز از تغییراتی است که عطار در اقوال منقول ایجاد کرده است. همچنین مقایسه مشترکات میان تذکرة الأولیا و ترجمه رساله قشیریه نشان می‌دهد عطار به‌طور مستقیم به اصل الرساله قشیری مراجعه کرده است؛ حتی ترجمه او نسبت به ترجمه ابوعلی عثمانی دقیق‌تر و ادیبانه‌تر است و در چند نمونه مشترک می‌توان خطاهای راه‌یافته در ترجمه ابوعلی عثمانی از رساله قشیریه را دید.

### پی‌نوشت

۱. تحلیل بیشتر این نوع دسته‌بندی برای پیرامنتیت در مقاله دیگری از نویسندگان در دست تدوین است.  
 ۲. بینامتنیت چندگانه در اقوال مربوط به رضا میان تذکرة الأولیا، کشف‌المحجوب و ترجمه رساله قشیریه همین یک شاهد است؛ ولی در سایر مباحث، نمونه‌های متعددی از این قسم بینامتنیت یافت می‌شود. در نمونه زیر روایت تذکرة الأولیا در مقایسه با یک پیش‌متن، افزایش و در مقایسه با دیگری کاهش دارد. تغییراتی در الفاظ، صرف و نحو و حتی بخشی از مضمون نیز ایجاد شده است:

ترجمه رساله قشیریه: «حسین منصور ابراهیم خواص را گفت: چه کردی در این سفرها که گردیدی و بیابان‌ها که بریدی؟ گفتا در توکل مانده بودم. خویشان را بر آن راست می‌نهادم. گفت: عمر در آبادانی باطن بگذاشتی. نیستی در توحید کو؟» (قشیری، ۱۳۹۶: ۲۶۰).

کشف‌المحجوب: «و اندر حکایات معروفست که حسین بن منصور به کوفه اندر خانه محمد بن حسن العلوی نزول کرده بود. ابراهیم خواص، رحمه الله علیه، به کوفه اندر آمد. چون خبر وی بشنید نزدیک وی اندر آمد. حسین گفت: یا ابراهیم اندر چهل سال که بدین طریقت تعلق داری ازین معنی تو را چه چیز مسلم شدست؟ گفت: طریقت توکل مرا مسلم شدست. حسین گفت، رضی عنه: ضیعت عمرک فی عمران باطنک. فاین الفناء فی التوحید؟ عمر اندر عمران باطن ضایع کردی. فنا کجاست اندر توحید؟ یعنی توکل عبارتی است از معاملت خود با خداوند و درستی باطن به اعتماد کردن با وی و چون کسی عمری اندر معالجت باطن کند، عمری دیگر باید اندر معالجت ظاهر و دو عمر ضایع شد هنوز از وی به حق اثری نباشد» (هجوری، ۱۳۸۶: ۳۰۹).

تذکره‌الاولیا: «نقل است که یک روز در بادیه ابراهیم خواص را گفت: در چه کاری؟ گفت: در مقام توکل قدم درست می‌کنم. گفت: همه عمر در عمارت شکم کردی. کی در توحید فانی خواهی شدن؟ یعنی اصل توکل در ناخوردن است و تو در همه عمر در توکل شکم خواهی بود. فنا در توحید کی خواهی بود؟» (عطار، ۱۳۸۲: ۵۱۳).

۳. در سایر مباحث نیز اقسام بینامتنیت تلفیقی میان تذکره‌الاولیا با کشف‌المحجوب یا ترجمه رساله قشیریه دیده می‌شود و می‌تواند دسته‌بندی‌های فرعی نیز پیدا کند. در نمونه زیر روایت عطار با ترجمه رساله قشیریه بینامتنیت تلفیقی دارد؛ زیرا در بخشی از روایت افزایش و در بخشی کاهش و یا تغییر ایجاد کرده است:

ترجمه رساله قشیریه: «گویند: ابراهیم ادهم درو کردی و پالیزوانی و کارهای دیگر چنانکه مردان کنند و با یاران نفقه کردی و شب به یک جا جمع آمدند و همه به روزه بودند. یک شب ابراهیم دیرتر آمد. ایشان گفتند ما روزه بگشاییم بی او تا دیگر بار زودتر آید. روزه بگشادند و طعام بخوردند و بختند. چون ابراهیم باز آمد همه را خفته دید. گفت: ایشان را چیزی خوردنی نبوده است که روزه گشایند. پاره‌ای آرد چون خمیر کرد و ایشان را چیزی همی ساخت. ایشان بیدار شدند. او را دیدند محاسن بر خاک نهاده و دم در آتش همی کرد. گفتند: این چیست؟ گفت: چنان دانستم که شما روزه نگشاده‌اید. گفتم چیزی سازم تا چون بیدار شوید، بخورید. یکدیگر را گفتند: بنگرید که ما با او چه معاملت کردیم و او با ما چه خلق می‌کند» (قشیری، ۱۳۹۶: ۴۵۴).

تذکره‌الاولیا: «نقل است که همه روز به مزدوری رفتی و تا به شب کار کردی و هرچه بستدی در وجه یاران خرج کردی. اما نماز شام بگزاردی و چیزی خریدی و بر یاران آمدی. یک شب یارانش گفتند: او دیر می‌آید. بیاید تا ما نان بخوریم و بخسبیم، تا بعد ازین او بگه‌تر آید، و ما را در بند ندارد. چنان کردند. چون ابراهیم آنجا رسید ایشان را دید خفته. پنداشت که هیچ نیافته‌اند و گرسنه خفته‌اند. در حال آتش برافروخت. پاره‌ای آرد آورده بود. خمیر کرد، تا ایشان را چیزی سازد، تا چون بیدار شوند بخورند تا روزه توانند داشت. یاران از خواب درآمدند. او را دیدند محاسن بر خاک نهاده و آتش می‌دمید و آب از چشمش می‌رفت و دود گرداگرد او گرفته. گفتند: چه می‌کنی؟ گفت: شما را خفته دیدم گفتم چیزی نیافته‌اند و گرسنه خفته‌اند از جهت شما چیزی ساختم تا چون بیدار شوید، تناول کنید. ایشان گفتند: بنگر که او با ما در چه اندیشه است و ما با او بر چه بودیم!» (عطار، ۱۳۸۲: ۱۱۷).

## منابع

- آلن، گراهام (۱۳۸۰). فرامتنیت، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
- احمدی، بابک (۱۳۷۰). ساختار و تأویل متن، تهران: مرکز.
- دهباشی، مهدی؛ میرباقری فرد، سید علی اصغر (۱۳۸۴). تاریخ تصوف (۱)، تهران: سمت.
- روضاتیان، سیده مریم؛ میرباقری فرد، سید علی اصغر (۱۳۸۹). «جایگاه شرح تعرف در میان مآخذ تذکره‌الاولیا»، متن‌پژوهی ادبی (زبان و ادب پارسی)، دوره ۱۴، شماره ۴۴، ۲۸-۹.
- روضاتیان، سیده مریم؛ میرباقری فرد، سید علی اصغر (۱۳۹۰). «خوانش بینامتنی، دریافت بهتر از متون عرفانی»، کاوش‌نامه، دوره ۱۲، شماره ۲۳، ۸۹-۱۱۲.
- روضاتیان، سیده مریم (۱۳۹۰). «ملحقات تذکره‌الاولیا (بررسی بینامتنی بخش اول و دوم تذکره‌الاولیا)»، زبان و ادب فارسی (گوهرگویا)، دوره ۵، شماره ۱، ۱۷۴-۱۴۷.
- روضاتیان، سیده مریم؛ مدنی مبارکه، فاطمه‌السادات (۱۳۹۶). «بررسی بینامتنی حکایات مشترک تذکره‌الاولیا و منطق‌الطیر عطار نیشابوری»، ادب فارسی، دوره ۷، شماره ۱ (پیاپی ۱۹)، ۹۶-۱۱۲.

روضاتیان، سیده مریم؛ قاسمی گنیرانی، زهره (۱۳۹۷). «مقایسه تحلیلی حکایات مشترک کشف‌المحجوب و تذکره‌الاولیای عطار براساس دیدگاه ژنت»، مجموعه مقالات هفتمین همایش ملی نقد و نظریه ادبی، برگرفته از <http://www.ikiu.ac.ir/public-files/profiles/items/adab2445957d17acad31026cbde8aeb4.pdf>، ۸۹۴-۹۲۲.

روضاتیان، سیده مریم؛ گرامی، نجمه (۱۳۹۷). «فرامتن‌های سلمان و ابسال»، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، سال دوازدهم، شماره اول (پیاپی ۳۶)، ۲۵-۴۶.

طالبی، فاطمه (۱۳۹۵). «مقایسه تحلیلی اقوال و حکایت‌های تذکره‌الاولیای عطار و شرح‌التعرف مستملی بخاری براساس مباحث بینامتنیت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

عطار، فریدالدین محمد (۱۳۸۲). *تذکره‌الاولیا، تصحیح محمد استعلامی*، تهران: زوار، چاپ سیزدهم.

قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم (۱۳۹۲). *الرساله القشیریه، تصحیح سید علی اصغر میرباقری فرد و زهره نجفی*، تهران: سخن.

قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم (۱۳۹۶). *رساله قشیریه، ترجمه ابوعلی عثمانی، تصحیح سیده مریم روضاتیان و سیدعلی اصغر میرباقری فرد*، تهران: سخن.

مدنی مبارکه، فاطمه‌السادات (۱۳۹۵). *بررسی بینامتنی حکایات مشترک تذکره‌الاولیا و مثنوی‌های عطار براساس نظریه ژنت*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۹۰). *دانش‌نامه‌ی نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه مه‌رمان مهاجر و محمد نبوی*، تهران: آگه، چاپ

چهارم.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۶). «مطالعه ارجاعات درون‌متنی در مثنوی با رویکرد بینامتنی»، *علوم انسانی*، شماره ۵۴،

۴۲۹-۴۴۲.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۰). *درآمدی بر بینامتنیت (نظریه‌ها و کاربردها)*، تهران: سخن.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۱). «گونه‌شناسی بیش‌متنی»، *پژوهش‌های ادبی*، شماره ۳۸، ۱۳۹-۱۵۲.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۶). «ترامتنیت مطالعه روابط یک متن با دیگر متن‌ها»، *شناخت*، شماره ۵۶، ۸۳-۹۸.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۸). «از تحلیل بینامتنی تا تحلیل بیناگفتمانی»، *پژوهشنامه فرهنگستان هنر*، شماره ۱۲، ۷۳-۹۴.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۴). «متن‌های درجه دوم، بیش‌متنیت در نگاه ژرار ژنت»، *ضمیمه خردنامه همشهری*، شماره ۵۹،

۱۰-۱۱.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۷). «باختین، گفنگومندی و چندصدایی مطالعه پیشابینامتنیت باختینی»، *پژوهشنامه علوم انسانی*،

شماره ۵۷، ۳۹۷-۴۱۴.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۸). «از تحلیل بینامتنی تا تحلیل بیناگفتمانی»، *پژوهشنامه فرهنگستان هنر*، شماره ۱۲، ۷۳-۹۴.

هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۳۸۶). *کشف‌المحجوب، تصحیح محمود عابدی*، تهران: سروش، چاپ سوم.

Newman and Trans: Channa Genette, Gerard. (1997). *Palimpsests: Literature in Second Degree* Calude Doubinsky. Lincoln :University of Nebraska Press.